

Araştırma Makalesi:

19. YÜZYIL İSTANBUL’UNDA SOSYAL ve KÜLTÜREL HAYATIN MODERNLEŞMESİ¹

Özgü ÇİLLİ KUTAN²

Özet

Osmanlı İstanbul’unda sosyal ve kültürel hayat pratikleri, 19. yüzyıla gelinceye kadar fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Daha ziyade dinin belirleyiciliği altında cemaat/topluluk ekseninde yürüyen sosyal kültürel hayat, şehrin nüfus yapısına uygun olarak çeşitlilik barındırırdı. Kamusal eğlence etkinlikleri daha çok dini bayram dönemleriyle sınırlıydı ve kamusal eğlence mekânları kısıtlıydı. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı’da uygulamaya koyulan reformların etkisi altında şehrin sosyal kültürel hayatı da değişime uğramaya başlamıştır. Bu reformlar insanlara can ve mal güvenliği sağlamış, şehri daha güvenli bir yer haline getirmiş, bu durum ise sosyal kültürel hayatın canlanmasını beraberinde getirmiştir. Reform hareketleri ilerledikçe sosyal kültürel hayatın seküler karakteri daha görünür olmuş, geleneksel kültürel pratiklerin etki alanı daralmış veya kimi ortadan

¹ Bu makale Prof. Dr. Bekir Koç danışmanlığında Özgü Çilli Kutun tarafından yazılan, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e İstanbul’da Sosyal ve Kültürel Ortam, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021) başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, e posta: ozgu79@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-4216-4922

Makale gönderim tarihi: 21 Ocak 2022

Makale kabul tarihi: 3 Şubat 2022

kaybolmuştur. Makale bu reform hareketlerinin İstanbul'daki sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkilerini ortaya koyma amacındadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, 19. Yüzyıl, Modernleşme, Reform, Eğlence.

THE MODERNISATION OF THE SOCIAL AND CULTURAL LIFE IN 19. CENTURY İSTANBUL

Abstract

The social and cultural practices in Ottoman Istanbul did not change much until the 19th century. The social and cultural life, which is mainly dominated by religion, was segregated due to ethnically and religiously scattered communities. In accordance with the composition of the population of the city, these practices were also diverse. Public entertainment activities of the city were very limited and mainly confined to religious festivities. With the advent of the 19th century the social and cultural life of the city began to change under the influence of the modernisation reforms implemented by Ottoman Empire. These reforms provided rights for people, more safety in city life and helped the social and cultural life to prosper. As modernisation reforms progressed the secular character of the social and cultural life become more apparent and the sphere of influence of traditional cultural practices has narrowed or some have disappeared. This article aims to reveal the effects of these reform movements on the social and cultural life in Istanbul.

Keywords: İstanbul, 19. Century, Modernization, Reform, Entertainment.

Giriş

Bizans ve Osmanlı'ya uzun yıllar boyunca başkentlik yapmış İstanbul farklı medeniyet ve dinlerden zengin bir kültürel birikim miras almıştır. Bu yapısından dolayı dünyanın başka hiçbir yerine benzemeyen bir ortamın bulunduğu şehirde sosyal ve kültürel hayatın yüzyıllar boyunca benzer bir biçimde devam ettiğini dönemin vakanüvislerinin notlarından, yabancı seyyahların seyahatnamelerinden, Osmanlı müelliflerinin kitaplarından takip etmek mümkündür. Şaşırtıcı şekilde benzer anlatımların bulunduğu bütün bu kaynaklar bize Osmanlı'da modernleşmenin etkisini göstermeye başladığı 19. yüzyıla kadar İstanbul'da eğlence mekanlarının biçiminin, bu mekanlarda sunulan eğlencelerin, şenliklerde icra edilen oyunların kayda değer bir değişim geçirmediğini göstermektedirler. Avrupa karşısında güçlü olduğu dönemler boyunca, kendi dışındaki yaşama küçümser gözle bakma alışkanlığından dolayı batıdan gelmesi muhtemel etkilere açık olmayan Osmanlı'nın, sosyal ve kültürel hayatındaki bu bir nevi “muhafazakarlık” anlaşılabilir bir durumdur.

İstanbul'un Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi ağırlıklı olmak üzere pek çok milletten oluşan nüfus yapısına uygun olarak sosyal ve kültürel hayat pratikleri de oldukça çeşitliydi.³ Şehirde sosyal hayatın en hareketli olduğu, halkın topluca eğlendiği dönemler her dini grubun kendi dini takviminde gerçekleşen bayram, yortu,

³ Osmanlı kültür tarihi çalışmalarında gayrimüslim azınlık gruplarının İstanbul'un sosyal kültürel hayatına yaptığı katkıların genel olarak ihmal edildiği ya da görmezden gelindiği görülmektedir. Dans etmek, şarkı söylemek, komiklik yapmak gibi insan etkinlikleri genel olarak Müslümanlarca hoş karşılanmadığı için, esasında eğlence kültürü alanında 19. yüzyıla gelinceye kadar Müslüman icracılara rastlamak pek olası değildir. Karagöz, orta oyunu, hokkabaz gibi geleneksel gösteri sanatlarının Osmanlı'ya gelişi ve yaygınlaşması süreçlerinde özellikle Yahudilerin katkıları büyüktür. Rumlar ise yüzyıllar boyunca meyhane, ilerleyen yıllarda baloz, kafesantan gibi eğlence mekânlarının başlıca işletmecileri olmuş, bu mekânlarda icra edilen gösteri ve eğlenceler Rumların kültürel yapısını yansıtmıştır. İstanbul'da tiyatroyu kuran ve uzun yıllar boyunca gelişmesini sağlayanlar ise Ermeniler olmuşlardır. Müslüman kesimin ise genel olarak seyirci veya müşteri olarak da olsa hemen her türlü eğlence ortamında mutlaka boy gösterip İstanbul'un sosyal kültürel hayatına katıldığını belirtmek gerekir.

Hıdırellez ve benzeri özel günler ile padişah çocuklarının doğumu, sünneti ya da yeni bir yerin fethedilmesi gibi olayları kutlamak amacıyla düzenlenen donanma şenliklerinin olduğu zamanlardı. Bu eğlencelerden istifade etme açısından bakıldığında gayrimüslimler ve İmparatorluğun hâkim gücü Müslümanlar arasında diğer başka alanlarda olmayan bir eşitlik vardı. Kimseye bu günlerde eğlenme amacıyla yaptıklarından ötürü ceza uygulanmazdı (D’Ohsson, 1977: 251; Kantemir, c. 3, 1980: 446). İstanbul’u ziyaret eden kimi seyyahların gözlemine göre normal zamanlarda iktidar baskısı ve yaşamın ağır ekonomik sıkıntılarına maruz kalan halka, bu eğlence ve şenlik günlerinde gösterilen müsamahanın altında “kaynayan tencerenin taşmaması için kapağının aralanması” düşüncesinin önemli bir payı vardı. Havanın bu delikten tazyikli bir biçimde çıkmasına benzer şekilde, İstanbul sokakları şenlik günlerinde her türlü sınırın zorlandığı oldukça coşkun eğlencelere sahne olurdu. Belli bir kesimin katılabildiği meyhane eğlenceleri veya refah seviyesi yüksek kişilerin evlerinde gerçekleşen helva sohbetleri gibi bazı toplantılar da aynı şekilde, kimi zaman her türlü ahlak tasavvurunun alt üst edildiği etkinlikler halini alabiliyorlardı. Osmanlı sosyal ve kültürel hayatında eğlencenin belli dönemlere ve mekânlara mahsus tutularak, bu eğlencelerde her şeyin mubah olması alışkanlığı, 19. yüzyılda modernleşme akımlarının etkisiyle değişime uğramış; eğlence mekanlarının sayısı ve çeşitliliği artmış, aktiviteler tüm yıla yayılır hale gelmiş, farklı bir eğlence adabı yerleşmeye başlamıştır.

Elbette sosyal ve kültürel hayatta yaşanan bu dönüşüm toplumsal koşullardaki genel bir değişimin eseridir. Batıda daha önce başlayarak önemli mesafe kat eden modernleşme sürecini Osmanlı biraz geriden takip etmiş, siyasi, askeri, hukuki alanlarda olduğu gibi sosyal ve kültürel hayatta da 19. yüzyılın başından itibaren belirginleşen çabalarla yeni döneme ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Avrupa’da kapitalizmin gelişmesine paralel olarak siyasi düzlemde nasıl Orta çağ İmparatorlukları, mutlak monarşiler yerlerini meşruti monarşilere ya da cumhuriyetlere bırakmışlarsa; dinin belirleyici olduğu cemaat/topluluk boyutlu geleneksel kültür eğlence alışkanlıkları da yerlerini esas olarak bireyler üzerinden şekillenen modern toplumun seküler nitelikli yeni kültür ve eğlence biçimlerine bırakmışlardır. Dönüşümün pürüzsüz yaşanmadığını vurgulamak gerekir. Devletin reformları hayata geçirirken takındığı tutumun belirleyici etkisi altında, bu yeni kültürel ortamın şekillenmesinde de gel-gitler yaşanmıştır.

Çalışma, İstanbul'da sosyal ve kültürel ortamın yüzyıllardır muhafaza ettiği geleneksel formundan çıkıp modernleşmesinin, toplumun bütün bireylerinin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak hukuki haklar elde etmesi, ortamın asayiş açısından güvenli, belediyecilik vb. açılardan yeterli hale gelmesi gibi bir dizi reformdan sonra gerçekleşebildiğini ortaya koymaktadır.

1. İstanbul'un Geleneksel Eğlenceleri

19. yüzyıla gelinceye kadar mahalle, İstanbul'da gündelik hayatın şekillendiği en önemli ortamdı. Mahalleler cami, kilise veya havranın etrafına yerleşen sokaklardan oluşurdu. Her etnik ve dini grubun kendilerine ait mahalleleri vardı ve buralarda yaşam dini temeller üzerinden yürürdü. Dışarıya daha açık olan erkeklerin hayatı ev, çarşı, ibadet mekânları, kahvehane, kimi zamanda meyhane arasında geçmekteydi. Kadınlar ise ev ziyaretleri dışında ancak haftanın belli günlerinde hamama gitmek için dışarı çıkarlar, havanın iyi olduğu zamanlarda ise bazen topluca mesire yerlerine giderlerdi. Müslümanların cuma, Yahudilerin cumartesi, Hristiyanların ise pazar gününe denk gelen tatil günlerinde, bu rutinden biraz uzaklaşırlar, insanlar ibadetlerini yaptıktan sonra günlerini şehrin sunduğu sınırlı sayıdaki eğlencelerle geçirirlerdi. Uzun kış gecelerinde İstanbulluların en büyük eğlencesi evlerin ısıtılmasında kullanılan en önemli ısınma aracı olan tandırın başında toplanmaktı. Tandırın etrafında bir yandan boza ve salep içilip, kuru yemişler yenilirken bir yandan ihtiyar kadınlar, masal ve hikâyeler anlatır, gençler çeşitli oyunlar oynarlardı (Mehmet Tevfik, 1995: 22). Tandır başı eğlencelerinin daha kapsamlısı olan helva sohbetleri de kış aylarında oldukça rağbet gören bir başka ev içi eğlence biçimiydi. Sohbet genellikle uzadığı için sabaha karşı acıkan insanlara helva ikram edilmesinden dolayı bu adı alan eğlenceler, yüzyıllarca ev içlerinde, meyhane benzeri bir eğlence ortamı yaratmış, köçek oynatmak, içki içmek gibi kimi mahrem zevklerin fazla göze batmadan gerçekleşmesini sağlamıştır.⁴

⁴ Helva sohbetlerinin bazılarının çokta masum olmadığını bize 17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başlarına tarihlenen yazarı meçhul *Risale-i Garibe* adlı kitap bildirir. Kitabın yazarı, helva sohbetlerinde bazı tatsız oyunlar oynayanlardan ve “taze beyaz oğlanı sohbe dâhil edip bir alay âdeme öptürüp koçturan (kucaklatan)” kişilerden bahseder (*Risale-i Garibe*, 1998: 39). *Şanizade Tarihi*'nde de Galata Valisi Kambur Süleyman'ın meyhaneye, tavşan evlerine gitmek gibi genel olarak eleştirilen davranışlarının yanında, her gece arkadaşlarına helva ziyafeti vermesi de ayıplanmaktadır (*Şanizade Mehmed Ataulah Efendi*, 2008: 859).

Sıradan halkın bahar aylarında ve yaz günlerinde en büyük eğlencesi ise mesire yerlerine gitmekti. Şehirde Kâğıthane ve Göksu başta olmak üzere pek çok mesire yeri vardı. Bu gezinti yerlerinde kadın ve erkekler ayrı ayrı yerlerde oturur, herkes evden getirdiği yiyecekleri yiyip, buralarda gerçekleşen Karagöz, orta oyunu, köçek dansı gibi gösterileri izlerlerdi. Kâğıthane veya Göksu'ya gitme imkânından yoksun olan halkın büyük bir kısmı için ise genellikle etkileyici bir manzaraya sahip yüksek ve havadar konumları, dereleri, ağaçlarıyla şehrin her tarafına dağılmış bir halde bulunan mezarlıklar, mesire işlevi görmekteydiler.

İçki içmek, Müslüman inancına göre yasak olmasına rağmen içki içen, meyhane ve sarhoşluk veren bozanın satıldığı bozahanelere devam eden Müslümanlara rastlamak nadirattan sayılmazdı. İstanbul'da Bizans döneminden beri varlığını sürdüren meyhane ve bozahaneler kimi zaman yönetimdeki padişahın tavrına göre kapatılmak durumunda kalsalar da Osmanlı İstanbul'unun bu ilk kamusal eğlence mekânları ileride açılacak yeni işletmelere örnek oluşturmuşlardır. Meyhanelerde genellikle köçek olarak adlandırılan Adalı Rum genç erkekler, kadın kılığına girerek müstehcen danslar ederlerdi. İstanbul'u yüzyıllar boyunca ziyaret eden farklı seyyahların köçekler hakkındaki yorumları birbirine oldukça benzerdir ve genel olarak yapılan dansın oldukça uygunsuz hatta rahatsız edici olduğu ifade edilir (Valon, 2015: 91; White, vol 1, 1845: 195). 19. yüzyıla kadar İstanbul'da kamusal eğlencenin en önemli aktörleri olmayı sürdüren köçekleri ve meyhanelerde servis yapan muğbeçe denilen Rum gençleri görmek için meyhanelere gelenler yüzünden, bu mekânlar müşteri sıkıntısı çekmez hatta dolup taşarlardı. Köçeklere hayran pek çok mirasyedi, bu kişilere sevgilerini göstermek için birbirleriyle yarışarlardı (Abdülaziz Bey, c. 2, 1995: 392). Kimi zaman bu yarış yüzünden büyük kavgaların çıktığı meyhaneler, Yeniçerilerin sözünün geçtiği oldukça tekinsiz yerlerdi (Tott, 2014: 219).

Meyhanelerde olduğu gibi başka iş yerlerinde de güzel yüzlü genç erkekleri çalıştırarak, müşteri çekmeye çalışmak Osmanlı'da yaygın olarak başvurulan bir yöntemdi. 16. yüzyılda kahvenin Osmanlı'ya gelmesiyle beraber açılan kahvehaneler örneğin bu tip yerlerdendi. Bir nevi içkisiz meyhane olarak tanımlanabilecek kahvehanelerde, içecek olarak sunulan kahve dışında pek çok şey meyhane kültürünün devamıydı; belli grupların denetiminde olmak, hatırlı müşterilere ayrılmış localar, köçeklerin dans etmesi vb. gibi. Kahvehaneler, ilk açıldıkları andan itibaren kamusal eğlencenin

oldukça kısıtlı olduğu Osmanlı'da evlerde yapılan yüksek harcamalı toplantıları düzenleyecek maddi imkâna sahip olmayanlar (Gelibolulu Mustafa Ali, 1997: 219; Peçevi, 1999: 349-50) ya da meyhanelerdeki içkili ortamlarda sosyalleşmek istemeyenler için en uygun ortamı sağlamışlardır. Toplumun her kesimine hitap eden kahvehaneler, haberlerin ilk elden duyulabildiği toplumsal birliğin simgesi mekânlardır ve kimi dönemlerde devlet tarafından tehlikeli, halkı isyana teşvik edici yerler olarak görülerek kapatılırlar. Ancak bu kapatmalar uzun süreli olmaz ve kahvehaneler Osmanlı'nın son dönemlerine kadar erkeklerin en önemli sosyal mekânı olmayı sürdürürler.

Bu mekânlarda yıl boyunca devam eden ancak toplumun belli bir kısmının dâhil olabildiği eğlenceler dışında şehir hayatında hemen herkesin katılabildiği belli eğlence dönemleri olurdu. Padişahın düzenlediği donanma şenlikleri ile her milletin kendi inancına göre kutladığı dini bayramlar böyle eğlence zamanlarındandı. Genellikle bir savaşın kazanılması, bir kalenin fethi, padişah çocuklarının doğumu, şehzadelerin sünneti gibi sebeplerle düzenlenen ve üç-beş günden birkaç haftaya kadar sürebilen donanma şenliklerine herhangi bir sınıf ya da din ayrımı olmadan bütün halk katılabilirdi. Bu eğlenceler esnasında şehir süslenir, meydanlarda çeşitli eğlenceler düzenlenir, insanlar özgürce hareket ederek günlük hayatın dertlerinden kısa bir süreliğine de olsa uzaklaşırlardı. Devletin ön ayak olduğu bu eğlencelerde saray ile halkın ilişkisi kuvvetlenir, kaynaşan cemaatin aidiyet duygusu üst seviyeye çıkar, toplumsal birliktelik sağlanırdı.

Günlük hayata egemen kimi davranış kalıplarının alt üst edilmesi, yönetimin halkta hoşnutsuzluğa sebep olan kararlarının ya da üst düzeydekiler de dâhil olmak üzere devlet görevlilerinin davranışlarının meydanlarda çeşitli mizansenlerle hicvedilmesi, bu özgür eğlencelerin en belirgin özelliklerindendi.⁵ Herkesin gönlünce

⁵ Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Cami'ul-Buhur* adlı eseri, bu konudaki en erken kayıtlardan biridir. Ali, 1582'de III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için yaptırdığı donanma şenliği esnasında kahvehaneciler loncasına mensup kişilerin padişahın huzurunda kahvehanelerinin yasakçılar tarafından sürekli basılıp, fincanlarının kırılıp, kahvelerinin döküldüğünü, yakalananların dövüldüğünü dramatik bir oyunla padişahın huzurunda icra ettiklerini bildirir (Gelibolulu Mustafa Ali, 1996: 47-48). 1759'da III. Mustafa'nın ilk çocuğu için düzenlenen donanma şenliğinin anlatıldığı *Haşmet Surnamesi*'nde de saray görevlilerinin yaptıkları usulsüzlüklerin oyun şekline konularak sokaklarda gösterilmesi betimlenir (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, c.

eğlenip rahatladığı bu eğlence dönemleri bittiğinde hayat normal seyrine döner, eğlenceyi sürdürme isteği veya taşkınlık gibi şeyler görülmezdi. Sınırları yöneticiler ve halk tarafından kabul edilmiş bu özel günlerde herkes hem dilediğince eğlenme hem de rahatsızlıklarını dışa vurma konusunda âdeta sınırsız bir hakka sahip olurdu. İstanbul’un Osmanlı yönetimine geçtiği ilk dönemlerde düzenlenen donanma şenliklerinde aleni olarak sokaklarda içki içilmesine dahi izin verilen (Peçevi, 1999: 249; Selaniki, c. 1, 1999: 61-62) bu şenliklerin ilkesel kökeni esasında eski Yunan, Roma Uygarlıklarının Pagan kültürlerine kadar uzanmaktadır. Bu özel günlerde gerçekleşen sınırsız eğlencelerin tarihsel serüvenini ortaya koymak esasen çalışmamızın kapsamının dışındadır ancak ister Müslümanlara ister gayrimüslimlere ait olsun bütün büyük çaplı Osmanlı şenliklerinin Rus kültür ve edebiyat kuramcısı Mihail Bahtin’in Orta çağ ve Rönesans şenliklerinin özelliklerini incelediği geniş yankı uyandıran kitabındaki *Karnaval* anlatısıyla büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.⁶ Her türlü hiyerarşinin askıya

6-7, 2008: 38-39). Aynı yüzyılda d’Ohsson ise donanma şenlikleri esnasında çeşitli maskeli trupların yüksek görevlerdeki devlet memurlarının taklidini yaptıklarını, bunların başında asayişi sağlayan muhtesip ve ayak naibinin geldiğini söyler (D’Ohsson 1977: 242).

⁶ Mevsim değişiklikleri, güneş ve ayın evreleri, doğanın ölümü ve dirilmesi, tarımsal üretimi mümkün kılan mevsim döngülerinin birbirini izlemesi, bu şenliklerin temelinde yatan unsurlardır. Bu dönemlere denk gelen tarihlerde Antik Yunan ve Roma’da düzenlenen eğlencelerin, Hristiyanlığın kabulünden sonra ise dine adapte edildiği ve bazı önemli azizlerle bağlantılandırıldığı düşünülmektedir. Mihail Bahtin’e göre karnaval, genellikle “tersine dönmüş dünya” imgesiyle tanımlanır. Karnavallarda kilise, hukuk düzeni, toplumsal yapı, aile ilişkileri gibi gündelik hayatta insanın karşısına çıkan pek çok konu, özellikle de çelişkilerin olduğu durumlar alaya alınır, bozulup, tersine çevrilir. Karnavalların vazgeçilmez öğelerinden biri giysilerin ve toplumsal imgenin değiştirilmesi, yenilenmesiyle gerçekleşen taklit, diğeri ise hiyerarşik düzeylerin tersine çevrilmesidir. Elbiselerin ters yüz edilerek giyilmesi ve pantolonların başa geçirilmesi, dalga geçilen sahte kral ve papaların seçilmesi, aynı mantığın hâkim olduğu, yukarıdakinin aşağı kaydırıldığı, yüce ve eskinin, ölüm ve yeniden doğum için maddi bedensel alt yapıya gönderildiği sembolik ters çevirmelerdir (Bahtin, 2005: 97-98). Osmanlı şenliklerini izleyen yerli ve yabancı tanıkların yazdıkları incelendiğinde Bahtin’in Avrupa karnavalları için ortaya koyduğu hemen herşeyin Osmanlı İstanbul’unda da gerçekleştiği görülür; yöneticilerin taklitlerinin yapılarak bu kişilerin alaya alınması, devletin haksız uygulamalarının, ekonomik zorlukların sergilenen oyunlarla devletin üst düzey yöneticilerine bildirilmesi, Karagöz, ortaoyunu gibi

alındığı, herkesin eşitlendiği, günlük hayatı belirleyen yasakların geçici olarak ortadan kaldırıldığı Avrupa karnavallarında yaşanan kısa süreli özgürlük atmosferinin benzerlerine Osmanlı İstanbul’unda da şahit olmak mümkündür. Bu şenlikler esnasında oluşan ortamı anlamamız açısından 18. yüzyılda Osmanlı ordusunda görev alan Fransız subay ve diplomat Baron Tott’un yazdıkları önemlidir;

“Her an insanları baskı altında tutan keyfi yönetimin bütün araçları, böyle halk için yapılan eğlencelerde her türlü müsamahayı gösteriyordu. Eski Roma’da Saturnal zamanlarında görülen şeylerin İstanbul’da tekrarlandığını görmek mümkün oluyordu. Kullanın efendileri önünde rahat nefes almalarına, neşelenmelerine, hatta kendi çıkarlarının aleyhine de olsa eğlenmelerine izin veriliyordu” (Baron de Tott, 2004: 65).

Müslümanların bütün bir ay boyunca dini inançları gereği oruç tuttuğu ramazan ayı İstanbul sosyal ve kültürel hayatının canlandığı, herkesin geceleri dışarı çıkabildiği bir başka özgürlük dönemiydi. Müslüman inancına göre dini açıdan en kutsal ay olan ramazan ayının Osmanlı İstanbul’unda eğlence yönüyle öne çıkması ilk bakışta anlaşılması zor bir olgu gibi görünür. Ancak özellikle karnaval ve paskalya gibi dönemlerde gayrimüslimlere tanınan dilediğince eğlenme hakkının, Müslümanlıkta aynı günlere karşılık gelen ramazan ayında da Müslümanlara bahşedildiği anlaşılmaktadır. Karnaval dönemlerinde gayrimüslimlerin eğlenmesi için sokaklarda, balo salonlarında eğlence düzenlemelerine nasıl padişah fermanıyla izin veriliyorsa aynı şekilde ramazan ayında Karagöz, meddah, orta oyunu gibi geleneksel oyunların oynatılmasına da yine padişah fermanıyla müsaade edilmektedir. Dolayısıyla donanma şenlikleri ve düğünler dışında gösterim imkânı neredeyse hiç olmayan bu gösterilerin içeriğinin ve zaman içindeki gelişiminin ramazan ayında şekillendiğini söylemek mümkündür. Osmanlı’nın son dönemlerine kadar ramazan ayına özel bu eğlenme âdeti devam etmiştir. Cumhuriyet döneminin ünlü Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel (1897-1961) Osmanlı’nın son dönemlerine denk gelen çocukluk ve gençlik yıllarında hayatın eğlence anlamında oldukça durağan olduğunu belirttikten sonra şöyle der; “Tiyatro veya Karagöz, Ramazan’dan Ramazan’a idi. Bu mübarek ay o zaman için ibadet

gösterilerle aile hayatı, cinsellik gibi Osmanlı toplumu için tabu olan konuların ortaya saçılması gibi.

ayı olmaktan çok hürriyet ve hatta sefahat ayı idi” (Yücel, 2019: 177).

Günümüzde genellikle çocukların eğlencesi olarak görülen Karagöz gösterileri, Osmanlı İstanbul’unda halkın her kesimine hitap etmekteydi. Karagöz ve Karagöz’ün sahneye çıkmış hali olan orta oyununda halkın her türlü bastırılmış duygusu dışa vurulur; siyasi gelişmeler, yönetime ait sorunlar ayrıca cinsellik, ailevi ilişkiler gibi konularla ilgili tabular alt üst edilirdi. Gösterilerde oluşan ortam; Bahtin’in ifadesiyle karnavalesk idi. Fransız Tarihçi Ubicini, oyunların politik boyutuyla ilgili şöyle yazar;

“Ne paşalar, ne dervişler, ne sarraflar, ne tüccarlar onun acı iğnelemelerine hedef olmaktan kurtulabilirler; bütün meslekleri sıraya çeker ve biriyle kendine has hususiyetlerini ortaya koyarak alay eder. Hükümetler bile onun sansüründen geçmekten kurtulamazlar; kıyafet değiştirerek gelen vezir nice acı gerçeklerin açıkça ortaya konulduğuna şahit olur. Fakat her şey sadece Ramazan’da hoş görülür” (Ubicini, 1977: 72).

Osmanlı basımında çıkan yazılardan ve İstanbul’u ziyaret eden seyyahların anlatımlarından gösterilerin cinsellik açısından oldukça ileri boyutlara taşındığı da anlaşılmaktadır. Örneğin 19. yüzyılda İstanbul’da bulunan bir seyyah Karagöz oyunu esnasındaki cinsel sergileme özgürlüğünün sınırlarının bundan daha fazla genişletilemeyeceğini söylerken; bir diğeri Karagöz’ün tanımlanabilecek en geniş müstehcenliğin de ötesinde olduğunu ve kendi ülkesindeki en ahlaksız insanları dahi tiksindireceğini dile getirir (Gautier, 2007: 167; White, vol 1, 1845:121).⁷ Karagöz ve orta oyunlarının bütün bu içeriğine rağmen ortamda seyirci olarak bulunan kadın ve çocuklara aldırılmaksızın icra edilmeleri, bu konulara değinen yazarların şikâyet ettikleri diğer bir husustur (Basmacıyan, 2005: 226; Basiretçi Ali Efendi, 2001: 165; Namık

⁷ Karagöz gösterilerinde yabancı gözlemcileri en çok şaşırtan şey Karagöz’ün perdeye çoğunlukla fallus (erkeklik organı) ile çıkması ve burada enseste varana kadar kimi cinsel birleşme sahnelerinin canlandırılmasıdır. Her türlü ahlak tasavvurunun al aşağı edildiği bu gösterilerde kullanılan fallusun kökeni Pagan dönemlere kadar uzanmaktadır. Antik Yunan’da bereket tanrısı Dionysos şerefine düzenlenen alaylarda deriden ya da tahtadan yapılmış bolluğun kutsal işareti fallus taşınırdı. Eski Yunan komedyalarında kimi oyuncuların sahnede fallus takmaları da, bu Dionysos kültü ile ilgiliydi. Bizans’ın mimus denilen geleneksel tiyatro gösterileri ve Osmanlı’nın Karagöz oyunlarında da bu geleneğin devamı olarak fallus kullanılmıştır (Cevdet Kudret, 2014: 30).

Kemal'in Hususi Mektupları, c.1, 2013: 76; Ubcini, 1977: 155; Amicis, 2010: 121-122). Muhafazakâr yapısıyla bilinen Osmanlı toplumunda kadınların paravanla ayrılmış da olsa aynı salonda Karagöz'ün her türlü erotik marifetini erkeklerle beraber seyretmesi özellikle seyyahlar açısından çözülmesi zor bir muamma olmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, bu gösterilerin gerçekleştiği günler, diğer zamanlardan farklı olarak her şeyin serbest olduğu kısa özgürlük dönemleridir. Yöneticilerin de esas önemseydiği nokta bu özel günlerde halkın özgür bir biçimde eğlenmesidir ve bu her şeyin üzerinde tutulur. Avrupa'nın yeni seküler hayatında bu türden gösteriler uzun yıllar önce ortadan kalktığı için seyyahların kendi ülkelerinde muhtemelen hiç şahit olmadıklarından dolayı yadırgadıkları bu eski adetler, gelenekselliğin oldukça ön planda olduğu Osmanlı'da modernleşme adımları geç atıldığından 20. yüzyıla kadar muhafaza edilmişlerdir.⁸

İstanbul'un en farklı ve sosyal açıdan en hareketli yeri ise gayrimüslim tebaanın ve Levantenlerin yaşadığı, binaları ve dükkânları ile küçük bir Avrupa şehrine benzeyen Pera (günümüzde Beyoğlu) ve Galata tarafıdır. 1840'lı yıllara kadar İstanbul'da tiyatro ve opera olmadığı gibi geceleri güvenli bir biçimde yemek yenilip, eğlenilecek, konforlu bir biçimde konaklanacak işletmeler henüz faaliyete geçmemişti. Güvenlik sorununun da henüz çözülemediği bu dönemlerde, Pera sokaklarında gezmek bile esasında başlı başına bir tehlike arz etmekteydi. Semtte en rahat ve özgür şekilde yaşayıp, eğlenen kesim ise elçilik mensuplarıydı. 16. yüzyıldan itibaren Pera'da inşa ettirdikleri ihtişamlı binalarda ikamet etmekte olan elçiliklerin hemen hepsi kendi hükümdarlarının doğum günleri, tahta çıkış yıl dönümleri ile dini öneme sahip özel günlerde şenlikler, balolar düzenlerlerdi. Genel sınırları bu şekilde çizilebilen Osmanlı sosyal hayatı, Avrupa'dan şehri ziyarete gelen seyyahlar açısından genellikle oldukça sınırlı ve sıkıcı olarak

⁸ *Seküler Çağ* kitabında Charles Taylor, seküler hayatın eski halk eğlencelerine karşı turumunu ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Taylor, modern dünyada karnaval tarafından temsil edilen anti-düzen ile düzen, Tanrıya adanmış hayat ile dünyadaki hayat gibi eski dünyanın tamamlayıcılıklarına yer olmadığını ifade eder. Sihirsizleştirme olarak tanımladığı bu toplumsal dönüşümde yazar, modernliğin esas olarak halkı disipline etme ve hizaya getirme üzerine kurulu düzeninden dolayı kargaşayı temsil eden karnaval türü kültür unsurlarının zamanla ortadan kaldırıldığını belirtir (Taylor, 2014: 175, 188).

tanımlanmıştır. Eğlence imkânlarının nispeten fazla olduğu Pera'daki ortam bile gezginleri tatmin etmekten oldukça uzaktır.

2. Modernleşmenin İlk Adımları

İstanbul'da yaşam tarzında geleneksellikten uzaklaşılacak ilk dönem, Lale Devri olarak bilinen III. Ahmet'in (1703-1730) padişah, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın ise sadrazam olduğu, 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla başlayan ve 1730'da Patrona Halil İsyanı ile sona eren dönemdir. Tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın 20. yüzyılın başlarında dönemle ilgili yazdığı yazılarından sonra bu isimle adlandırılmaya başlayan bu zaman diliminde ilk defa Avrupa başkentlerine elçi gönderilmiştir. Matbaanın kurulması, şehri güzelleştiren çeşitli imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi yine bu dönemin yeniliklerindedir. Kâğıthane'de bahçe düzenlemeleri yapılarak ordu ve saray erkânı için kasırlar inşa edilmiş, padişah için yaptırılan "Sadabad Kasrı" Lale Devri'nin simge yapısı olmuştur. Kâğıthane bu düzenlemelerden sonra bir eğlence merkezi haline gelmiş, helva sohbetlerinin bir nevi bahar aylarında yapılabildiği olan, saray ve yalıların bahçelerinde lalelerin açtığı zamanda geceleri "çerağ" denilen çeşitli aydınlatmalar eşliğinde gerçekleşen "Lale Çırağanı" olarak adlandırılan eğlenceler oldukça popüler olmuştur. Zamanla şenlik ve eğlence düzenlemenin yarış havasına bürünmesiyle iyice göze batar bir hale gelen bu zevk ve safa dolu hayat tarzı, bazı kesimlerin hoşuna gitmemiş ve Patrona Halil'in önderliğinde başlayan isyan neticesinde III. Ahmet tahttan indirilmiş, Damat İbrahim Paşa ise öldürülmüştür.

Lale Devri yöneticilerinin bu gösterişli şenlikleri düzenlerken batıya ne kadar öykündükleri veya ne kadar etkilendiklerine dair yeterli bilgiye sahip olmasak da, bu dönemde Osmanlı toplumunun yüzyıllardır kapalı bir biçimde sürdürdüğü eğlence hayatının nitelik değiştirmeye başladığını, üst düzey görevliler arasında zenginliğin tüketim yoluyla gösterimine dayalı bir rekabet ortamının oluştuğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla tüketim ve eğlence alışkanlıklarında belli bir oranda geleneksellikten kopuşu simgeleyen bu zaman dilimini Avrupa kültürünün bireysel zenginliğe ait kimi değerlerinin benimsenmeye başladığı dönem olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Mardin, 2011: 10; Quataert, 2013: 218).

III. Ahmet'ten sonra tahta çıkan I. Mahmut(1730-1754), III. Osman(1754-1757), III. Mustafa(1757-1774), I. Abdülhamit(1774-1789) dönemlerinde özellikle askeri alanda batıdan esinlenen kimi

adımlar atılsa da modernleşme açısından en önemli dönem kuşkusuz III. Selim(1789-1807) dönemidir. Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden III. Selim batılılaşma programını hayatın her alanına yayan “Nizam-ı Cedid” yani *yeni düzen* adı verilen geniş bir reform hareketi başlatmış, Yeniçeri ordusunu aşamalı bir biçimde kaldırmayı düşünerek Avrupai usulde yetiştirilecek olan Nizam-ı Cedid ordusunu kurmuştur. Ancak III. Selim'in askeri, iktisadi, idari, mali alanda yaptığı ıslahatların yanında eski düzen de bir yandan devam etmiş ve bu *ikilik*, yeni düzenin kök salmasını engellemiştir. Ulemanın ve yeniçerilerin de bu yenilik hareketine düşmanca tavır takınmaları sonucu devletin çeşitli kesimlerinden destek bulan Yeniçeriler ayaklanarak III. Selim'i tahttan indirmişlerdir (Karal, c. 5, 2007: 61-85). III. Selim kısa bir süre sonra öldürülmüş ve II. Mahmut (1809-1839) padişah olmuştur. III. Selim'in yetişmesine katkıda bulunduğu II. Mahmut, daha emin adımlarla onun yarıda bırakmak zorunda kaldığı yenilikleri hayata geçirmiş ve bu yeni dönemde İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatında batının etkisinde ilk somut değişimler görülmüştür.

II. Mahmut'un İstanbul sosyal hayatını kökünden değiştiren ilk önemli reformu Yeniçeriler'i ortadan kaldırmak olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında oldukça başarılı işlere imza atmış olan Yeniçeriler, uzun yıllardır askeri özelliklerinden ziyade zorbalıklarıyla adlarından söz ettiriyorlardı. Kahvehaneler ve meyhanelerde onların sözü geçiyordu, toplu yapılan şenlikler ve mesire gezmeleri de onların kontrolündeydi. Esnaftan haraç alıyorlar, halka hiçbir yerde nefes aldırıyorlar, herkesi huzursuz ediyorlardı. Yeniçeri Ocağı 1826'da II. Mahmut tarafından düzenlenen bir darbeyle ortadan kaldırılınca, şehrin sosyal hayatı bir anda rahatladı. Modernleşmenin gerekliliğine inanan bir padişah olan II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması, planladığı ıslahatların önünü açtı. Öncelikle Avrupa usulünde yetiştirilen askerlerden oluşan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen yeni bir ordu kuruldu. Seçilmiş bazı öğrenciler okumak için Avrupa'ya gönderildi, Harp okulu (Harbiye) ve Tıp okulu (Tıbbiye) kuruldu, ilk nüfus sayımı yapıldı, posta sistemi oluşturuldu, ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayın faaliyetlerine başladı. II. Mahmut'un erkeklerin şalvar, kavuk vb. oluşan klasik giyim tarzı yerine devlet dairelerinde fes, pantolon ve setreden oluşan yeni bir kıyafet giyilmesini zorunlu tutmasından sonra, bu yeni giyim biçimi toplumun diğer kesimlerine de yayıldı. Kadınlar da ilerleyen yıllarda giyimlerini Avrupa modasına benzetmeye, zengin kadınlardan başlayarak modaya uygun giyinmeye başladılar. II.

Mahmut döneminde imzalanan bir ticaret anlaşması da değişimin hızlanmasını beraberinde getirmiştir. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan İngiltere, bir süredir ham madde ihtiyacını karşılayıp, elindeki malları satmak için, yeni pazar bulma arayışına girmişti. 1838’de İngiltere ile yapılan Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması ve ilerleyen yıllarda başka ülkelerle yapılan benzer antlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nu kısa süre içinde açık bir pazar haline getirdi. Ticaret Antlaşmalarıyla ihraç yasağı tamamen kaldırıldı, yabancı tüccarlara Osmanlı’dan her istediği malı satın alma imkanı doğdu ve yabancı ülkeler lehine birçok vergi avantajı sağlandı. Geleneksel Osmanlı sanayisinin büyük darbe aldığı ticaret antlaşmalarıyla, Avrupa’dan Osmanlı’ya gelecek olan malların önü açıldı. Kısa süre içinde İstanbul’da bu malların satıldığı çeşitli mağazalar, mobilyacılar, manifaturcular, tuhafiyeciler, parfümericiler, şekerlemeci dükkanları vb. yerler faaliyet göstermeye başladılar. II. Mahmut’un halka önderlik ettiği batılı hayat tarzına uyum sağlamak için yüzyıllardır şekli hemen hiç değişmemiş ev eşyaları alafrangalarıyla değiştirildi, masa, sandalye, karyola, yemek takımı vb. gibi eşyalar zenginlerden başlayarak, toplumun genelinin evinde zamanla yerini aldı.

3. Tanzimat Fermanı’nın Etkileri

Baltalimanı Ticaret Antlaşması’ndan bir yıl sonra 3 Kasım 1839’da Sultan Abdülmecit (1839-61) döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı’da modernleşme yolunda atılan en önemli adımdır. II. Mahmut döneminde çeşitli iç ve dış sebepler yüzünden yenilikler, belli bir düzene oturtulmadan yapılmıştı. II. Mahmut’tan sonra tahta geçen Sultan Abdülmecit’in saltanatının ilk günlerinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa’nın önderliğinde hazırlanan Tanzimat Fermanı, uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı askeri, siyasi, iktisadi sorunlara bir çare olarak düşünülmüştü. Padişahın kendi iradesinin sınırlandırılmasını kabul ettiği, tüm vatandaşların can, mal ve namus güvenliğinin sağlandığı, verginin programlı bir usulde toplanmasının kararlaştırıldığı, askerliğin düzenli bir usule dayandırıldığı, keyfi idare yerine kanunların geçerli olduğu yeni yönetim biçimiyle İstanbul, Osmanlı tebaası ve şehre gelecek yabancılar için daha güvenli bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde İstanbul’a karlı gümrük vergilerinden yararlanıp ticaret yapmak için veya ulaşım imkanlarının gelişmesinin katkısıyla sadece turistik amaçlarla gezmek için gelenlerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır.

Yeni konuklara alıştıkları tarzda hizmet vermenin zaruri hale gelmesiyle birlikte bazı yeni mekanlar açılmaya başlamıştır. Karnaval dönemlerinde padişah fermanıyla faaliyetlerine izin verilen baloz adı verilen kadınların ilk defa çalışan olarak hizmet edip, şarkı söylediği, masa-sandalye düzeninin uygulandığı, Avrupalı şekilde dekore edilmiş bir nevi modernleşmiş meyhane olarak tanımlanabilecek yerler, hafif içkilerin de servis edildiği günümüzün kafelerine karşılık gelen işletmeler ve Avrupa mutfağının sunulduğu restoranlar bu dönemde açılmıştır. Bu mekanların neredeyse tamamının gayrimüslimler ve Levantenler tarafından işletilmesi sebebiyle Tanzimat Fermanı'nın sağladığı hukuki kazanımlar, buraların gelişmesi ve ayakta kalması için oldukça önemlidir. Faaliyete geçtikleri ilk dönemlerde pek de nitelikli yerler oldukları söylenemeyecek İstanbul'un bu yeni eğlence mekanları zaman içinde belli bir kalite tutturmuşlar ve erkek erkeğe eğlenme kültürünün baskın olduğu sosyal hayatın değişime uğramasında önemli roller üstlenmişlerdir.

İstanbul'un ilk modern oteli olarak nitelendirilen d'Angleterre Oteli ve ilk operası olan Naum Tiyatrosu da yine Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra 1841 yılında faaliyete geçmişlerdir. Osmanlı'nın kendi iç işleyişindeki dinamiklerden ötürü bu tip nitelikli yerlerin yayılması zaman alsa da bu iki işletme, İstanbul sosyal hayatının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Tanzimat'tan sonra İstanbul'a adımını atan bir gezgin, artık alıştığı standartlarda bir otelde konaklayıp, akşamlarını opera dinleyerek geçirebilmekteydi. Bu dönemden sonra İstanbul'da Avrupalı bir hayat yaşamak için elçiliklerle ya da şehrin kalburüstü gayrimüslim aileleriyle yakın ilişki içinde bulunmak zorunluluğu ortadan kalkmıştır.

Kadınların hayatındaki değişim de bu dönemde dikkat çekicidir. Eski dönemlere nazaran kadınlar şehir içinde daha sık görülmeye başlarlar; örneğin ilerleyen yıllarda oldukça fazla eleştiri konusu yapılacak olan Bayezid Meydanı'ndaki Ramazan gezintileri Tanzimat'ı hemen takip eden ilk yıllarda ortaya çıkar (Namık Kemal'in Hususi Mektupları, c. 1, 2013: 76). Bütün bu yenilikler, şehir hayatında ciddi değişimlerin ilk adımlarıdır ancak daha köklü bir değişim için hukuki anlamda daha ciddi hakların kazanılması ve şehrin fiziki şartlarının düzeltilmesi gerekmektedir.

4. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı'yla Değişen Sosyal Hayat

İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatında en büyük değişimlerin yaşandığı dönem, 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı'dır. Osmanlı ile Rusya arasında çıkan bu savaşta, Osmanlı'yı İngiltere, Fransa ve Sardinya-Piyemonte desteklemiştir. Savaş süresince İstanbul'a İngiltere ve Fransa'dan asker, devlet adamı, gazeteci gibi pek çok kesimden insan gelmiştir. Bu kişilerin yaşam şekillerine yakından tanık olan İstanbul halkı, müttefiklik duygusunun da etkisiyle batıya daha sempatiyle bakmaya başlamış, Avrupa kültürüne duyulan ön yargıların bir kısmı bu dönemde ortadan kalkmıştır (Karpat, 2006: 490).

Özellikle savaştan sonra Avrupai yaşama, giyime düşkün, konuşmalarının arasına Fransızca kelimeler sıkıştıran, kimi zaman züppe, özentî hareketleriyle alay konusu olan yeni bir "tip" ortaya çıkmıştır. Bu kişiler 19. yüzyıl Osmanlı romanlarında genellikle babadan kalan serveti yiyip bitirip sonunda kuru ekmeğe muhtaç kalan kişiler şeklinde resmedilirler. Avrupa kültürünü beceriksizce, şekilsel bir biçimde taklit eden kişilerin, fazlasıyla müsriflik yaparak kendilerini yıkıma sürükledikleri bu dönemde toplumda oluşan genel bir kanıdır. Modernleşmenin ilk dönemlerinde Avrupa modasına uygun kıyafetler almak, dışarıda daha fazla vakit geçirip, gezmeye, eğlenmeye para harcamak, eski yılların daha mütevazî düzenine alışanlara ters gelmektedir. Erkekler kadar kadınlar da bu eleştirilerden paylarını almaktadırlar. Dönemin etkili devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), modernleşme konusunda Osmanlı'dan daha fazla yol alan Mısır'dan, Abbas Paşa'nın valiliği döneminde (1848-54) yaz aylarını İstanbul'da geçirmek için gelen Mısırlı üst düzey kadınların hayat tarzları ve giyim kuşamlarının Osmanlı kadınları üzerindeki etkisi üzerinde durmuştur. O'na göre bu kadınlardan aşağı kalmak istemeyen Osmanlı saray çevresinden kadınlar ciddi harcamalar yapmışlar ve alafranga merakı yukarıdan başlayarak, toplumun genelinde etkili olmaya bu dönemde başlamıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 23-24). Ancak bütün suçu Mısırlı kadınlarda bulmak doğru bir yaklaşım değildir zira artık bu dönemde batı etkisini durdurmak mümkün değildir. Eski dönemlere göre kadınların toplum içinde görünürlüklerinin ve sosyal etkileşimlerinin artması, onların kendilerine daha fazla özen göstermesini de beraberinde getirmiş, Avrupalılara benzemek için kıyafet, ev eşyası, mücevher vb. şeylere duyulan ihtiyaç artmıştır.

Kırım Savaşı dönemi şehir hayatında da oldukça önemli değişimlere yol açmıştır. Savaş sebebiyle İstanbul'a gelen misafirlerinin yoğun talebi neticesinde şehirde eskisine nazaran daha nitelikli eğlence mekânı, lokanta, kafe, otel vb. yerler faaliyet göstermeye başlamıştır. Balozlara göre daha zevkli dekore edilmiş ve elit bir müşteri kitlesine hitap eden kafeşantanlar, Osmanlı aydınlarının da devam ettiği Avrupai usulde hizmet veren kafeler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, Kırım Savaşı için şehirde ikamet eden Avrupalıların alıştıkları batılı düzende bir hayat standardını kendilerine sunan esnafa altınları su gibi akıttıklarını söyler (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 24). Bu misafirlerin bıraktığı ciddi miktardaki parayla özellikle Pera'da bir refah dönemi yaşanmış ve semtin çehresi bu dönemde değişmeye başlamıştır.

Tanzimat'ın ilanından itibaren bazı konularda ilerlemeler kaydedilmişse de Kırım Savaşı döneminde şehrin imkânlarının hala oldukça kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul'a gelen gezginlerin konaklayıp, çeşitli eğlencelerle vakit geçirdikleri en Avrupai yer olan Pera bile o dönemlerde Avrupa standartlarına göre oldukça geridedir. Örneğin semtte modern parklar olmadığı için gezinti ve eğlence mekânı olarak kullanılan yegâne yerler mezarlıklardır. Pera sosyetesini hemen her gün en güzel kıyafetlerini giyerek mezarlıklarda piyasa denilen yürüyüşe çıkmakta, tatil günlerinde piknik yapıp, dini günlerde yine buralarda şenlikler düzenlemektedirler. Kırım Savaşı sırasında Fransız askeri bandosu bile semtte daha uygun bir yer olmadığı için Pera'daki Büyük Mezarlıkta konser vermek durumunda kalmıştır (B. du Fontmange, 1977: 104, 177). Oldukça bakımsız olan ölülerin bu son istirahatgahları, garip bir tezatla şehrin sosyal ortam olarak en canlı yerleridir.

Semtin sokakları ise oldukça pistir; yerler çöp ve hayvan leşinden geçilmemekte, yazları pis havadan zor nefes alınmakta, kışları çamurlu yollar yüzünden dışarı çıkmak oldukça zor olmaktadır (Lady Hornby, 2007: 136; Valon, 2015: 88; Smith, 2015: 60). Yollarda yürümenin imkânsızlığı yüzünden, gayrimüslim ve yabancı kadınlar üstlerinin kirlenmemesi için, ancak birkaç hamalın taşıdığı sedan sandalyesi denilen tahtirevanlara binerek dışarı çıkıp, elçiliklerde düzenlenen balolara katılabilmekteydiler. Sokaklarda aydınlatma bulunmadığı için gece dışarı çıkan birinin elinde fener bulundurması zorunluydu ancak fener taşıyanlar, şehir eşkıyalarının açık hedefi haline gelebiliyorlardı. İstanbul'u 19. yüzyılın ortalarında ziyaret eden Walter Thornbury'nin söylediğine göre;

“eğer elinde bir fener taşırsan, karanlık bir köşede bir bıçağın hedefiydin eğer taşımazsan da bu sefer polis tarafından yakalanıp bir zindana atılabilirdin”(Thornbury, vol 1,1860: 242).

Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonraki dönemde Pera ve Galata başta olmak üzere şehirde bir güvenlik açığı ortaya çıkmıştı. Ulaşım imkânlarının artmasıyla Malta, İyonya Adaları, İtalya gibi Akdeniz coğrafyasından macera aramak veya geçim yolu bulmak için gelen yeni bir grup kozmopolit yapılarından dolayı barınabildikleri Galata ve Pera’yı mesken edinmişlerdi. Bu kişilerden oluşan çeşitli çeteler hemen her gün hırsızlık, gasp, cinayet gibi çeşitli suçlar işliyorlardı. Yeni kurulan kolluk kuvvetleri ise bu sorunları çözmekte etkisizdi. (White, vol 1, 1845: 152, 154; Lady Hornby, 2007: 91; B. du Fontmange, 1977: 65).

Dolayısıyla yeni yeni faaliyet göstermeye başlayan Avrupalı mekânlar ile henüz modernleşmemiş çevre, birbiriyle uyumsuz kalıyordu. Gayrimüslim ve yabancıların daha modern bir kentte yaşamak için hükümete yaptıkları baskı ve Kırım Savaşı’yla beraber artan nüfusun temizlik, sağlık, ulaşım gibi ihtiyaçlarının acil bir biçimde çözümlene ihtiyacı ilk belediye örgütü olan Şehremaneti’nin 1854 yılında kurulmasını sağlamıştır. 1857’de İstanbul’un 14 belediye dairesine ayrılmasına ilişkin bir nizamname hazırlanmış, Avrupalı nüfusun yoğun olarak yaşadığı Pera-Galata-Tophane’yi kapsayan ve adına *Altıncı Daire-i Belediye* denilen alan, pilot bölge olarak seçilmiştir. Altıncı Daire’nin Pera’ya çok büyük katkıları olmuş; sokakların gazla aydınlatılması, yolların kaldırım taşlarıyla döşenmesi, çöp toplanması, kanalizasyon sisteminin oluşturulması, binalara numara verilmesi, Galata ve Pera’yı birbirine bağlayan metro hattının yapılması gibi yenilikler; semti güvenli, düzenli ve temiz bir yer haline getirmiştir. Uzun yıllardır Pera’nın tek gezinti yeri olan mezarlıklardaki kabirler bu dönemde belediye tarafından Feriköy’de yeni hizmete sokulan mezarlığa taşınmış ve boşalan alanlara ilk modern parklar inşa edilmiştir. Ancak Altıncı Daire’nin bütün bu başarısına rağmen komisyon tarafından kurulması tasarlanan 14 belediyeden Beyoğlu dışında sadece Avrupalıların sayfiye bölgeleri olan Adalar ve Tarabya’da iki tane daha belediye kurulabilmiştir (Çelik, 2015: 57-61; Ortaylı, 2010: 503-08). Belediye’nin sağladığı imkânlardan şehrin genelinin faydalanması Osmanlı’nın son dönemlerine kadar mümkün olamamıştır. Güvenlik sorunu ise yine bu dönemde Avrupa devletlerinin zorlamalarıyla belli bir oranda çözülmüş, polis teşkilatının yeniden yapılanmasıyla artık en azından geceleri Pera sokaklarında

dolaşmak hayati bir tehlike arz etmemeye başlamıştır (Rasch 2004: 59-60).

Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, savaş sırasında Rusya'ya karşı Osmanlı'yı destekleyen batılı devletlerin baskılarıyla 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatına etki eden bir diğer önemli olaydır. Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı'nın belirsiz bıraktığı bazı sorunlar açıklığa kavuşmuş; gayrimüslimlere devlet dairesinde memur olma hakkı ile askerlik yapma yükümlülüğü doğmuş, cizye kaldırılmış, vergide eşitlik ilkesi benimsenmiş, bütün tebaanın din ve ırk farkı gözetmeksizin kanun önünde eşitliği prensibi kabul edilmiş, Müslüman ve gayrimüslimlerin arasında çıkacak ticaret ve cinayet davalarına karma mahkemelerin bakması kararlaştırılmıştır. Gayrimüslimler bu fermanla elde ettikleri haklar sayesinde daha büyük bir öz güvenle şehir hayatının farklı alanlarında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Hatta gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan kimi hukuki haklar, Müslüman kesimin de üzerindedir, örneğin elçiliklerin koruması altında bulunan kişilere ait eğlence mekânlarına yaptırımında bulunmak kolay değildir, dolayısıyla bu mekânlar özensiz şekilde teftiş edilirler ve ayrıcalıklı bir biçimde muamele görürler (Duhani, 1982: 55).

Kırım Savaşı sonrası dönem İstanbul'da tiyatro faaliyetleri ve tiyatronun yaygınlaşması açısından da oldukça önemli bir dönemdir. İstanbul'da kapalı bir çevre olan elçiliklerde 17. yüzyıldan beri tiyatro gösterileri düzenlendiği bilinmektedir. Ancak halka açık tiyatro gösterileri Tanzimat Fermanı'nı takiben ufak kıpırdanmalarla başlamış, 1850'lerden itibaren de özellikle Ermeni tiyatrocuların hem Ermenice hem de Türkçe yaptıkları temsillerle geniş kitlelere ulaşmıştır. 1860'lı yıllarda gösteri hayatına başlayan Güllü Agop yönetimindeki *Osmanlı Tiyatrosu*, 1870'te aldığı tekel hakkı ile uzun yıllar Osmanlı'da tiyatronun en önemli temsilcisi olmuş ve Osmanlı toplumunu tiyatroya alıştırmıştır. Avrupai eğlencelerin yegâne mekânı olan Pera'nın karşısına ilk defa Gedikpaşa semtindeki bu tiyatro çıkmış ve batı kültürü artık şehrin başka semtlerinde de kendisine alıcı bulmaya başlamıştır. Naum Tiyatrosu'nda gerçekleşen opera temsillerinin elit gayrimüslim seyircisinin aksine, Osmanlı Tiyatrosu, her kesimden insana ulaşmıştır. 1874'te Osmanlı Tiyatrosu'ndan ayrılan oyuncuların Güllü Agop'un tekel hakkına karşı çıkmak için kurdukları tuluat tiyatroları da bu dönemde oldukça fazla seyirci çekmişler ve sosyal

hayatı canlandırmışlardır. Ancak bütün bu gösterilerin de yine genellikle ramazan ayında rağbet bulduklarını belirtmek gerekir.⁹

19. yüzyıl Pera'nın altın çağının da başladığı dönemdir. 16. yüzyıldan beri İstanbul'un en Avrupai yeri olan Pera, 19. yüzyılda Osmanlı üzerindeki Avrupa etkisinin artmasıyla daha fazla önem arz eden bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde semtin nüfusu çoğalmış, Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların ticari faaliyetlerinin artmasıyla gelirlerinin yükselmesi ve geleneksel millet sisteminin dağılması gibi etkilerle, gayrimüslimler ve Levantenler yüzyıllardır ikamet ettikleri belli semtlerden ayrılarak Pera ve çevresinde yaşamaya başlamışlardır (Karpas, 2006: 498-501). Yine yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir içinde deniz ve kara ulaşım imkânlarının gelişmesiyle beraber İstanbul halkı gezmek için kendi semtlerinin dışına çıkmaya başlamış, restoranları, mağazaları, eğlence mekânları ile Pera sadece yabancıların veya gayrimüslimlerin ziyaret ettiği bir yer olmaktan çıkmıştır. Dönemin önde gelen yazarlarından Ebuziyya Tefvik, Müslümanların önceleri sadece cuma günleri çekinerek Pera'ya gittiklerini ve biraz dolaştıktan sonra hemen döndüklerini ancak 1860'lı yıllardan itibaren bu durumun değiştiğini belirtir (Ebuziyya Tefvik, 2019: 161-62). Bu yıllarda Müslüman kesim, gayrimüslimlerin karnaval balolarına da katılmaya başlamıştır. Eski İstanbul hayatı ve adetleri hakkında değerli yazıları bulunan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'e göre eğlence mekânlarında sabahlamak âdeti karnaval zamanlarında başlamış, alafranga merakının artmasıyla Beyoğlu ve Galata'da bulunan baloz, gazino, kafeşantan gibi yerler oldukça rağbet bulmuş ancak bu ilgi pek çok kişinin sonunu getirmişti. Kumara, içkiye, bu mekânlarda çalışan kadınlara paralarını kapıranların bir kısım hastanelerde, bir kısmı hapishanelerde, bir kısmı da sefalet pençesi altında inlemek zorunda kalmıştı (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, 2011: 191-92). Osmanlı basını ve edebiyatında da Pera'daki eğlence mekânlarının toplum üzerindeki olumsuz etkilerinden çokça bahsedilmiş, erkeklere Beyoğlu'na gidip kendilerini kadınlara ve

⁹ Muhsin Ertuğrul(1892-1979) anılarında, tiyatronun Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi sadece Ramazan'da akla gelen bir eğlence olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Ünlü tiyatrocusu Ramazan bitince, bütün bir ay boyunca tiyatrodaki yaşanan canlılığın birdenbire ortadan kalktığını, İstanbul'un gece yaşamının bir balon gibi söndüğünü, tiyatronun adının âdeta ağza alınmaz hale geldiğini ve tiyatro topluluklarının mecburen dışarıya yöneldiklerini yazmıştır. (Muhsin Ertuğrul, 2007: 133).

kumara kaptırmamaları konusunda sık sık uyarılarda bulunulmuştur.

Osmanlı kadınları da Islahat Fermanı sonrasına denk gelen dönemde Tanzimat Fermanı’yla beraber canlanan sosyal hayatlarını biraz daha ileri götürmüşler ve dışarıda daha çok gezmeye, Pera’ya, Boğaziçi’ne, mesire yerlerine gitmeye başlamışlardır (Basmacıyan, 2005: 117; Neave, 1978: 58; Ubcini, 1977: 139). Kadınların toplumsal hayata daha fazla dâhil olması, Osmanlı’da yüzyıllardır süren kimi alışkanlıkların da değişmesine yol açmıştır. Ahmet Cevdet Paşa’nın bildirdiğine göre bu dönemde Kâğıthane ve Bayezid Meydanı’nda kadınların daha rahat bir biçimde gezinmeye başlamalarıyla birlikte iki farklı cins arasında işaretleşmelerle sevgili bulma usulü yaygınlaşmış ve “oğlancılık” azalmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 25). Tanzimat döneminde başlayan ramazan ve kandil günlerinde dışarıda gezinme alışkanlığı bu dönemde toplumun her kesiminden kadını da içine alacak şekilde yayılmış; Bayezid Meydanı ve Şehzadebaşı semti piyasa yapma yerleri olmuş, dönemin basınında kadınların bu günlerdeki kimi rahat hareketleri hakkında oldukça fazla eleştiri yazısı çıkmıştır.¹⁰ Örneğin Namık Kemal, Bayezid gezintilerinde yaşananların en serbest memleketlerin en serbest yerlerinde bile gerçekleşmeyeceğini, Avrupa’da kimsenin tanımadığı birine laf atmadığını ancak İstanbul’da kadın ve erkeklerin ramazan gününde birbirlerine karşılıklı sarkıntılık yaptıklarını yazmıştır (Namık Kemal’in Hususi Mektupları, c.1, 2013: 76-77). *Basiret* gazetesinin sahibi Basiretçi Ali Bey de aynı noktanın üzerinde durarak başka memleketlerde herkesin gezinti yerlerinde edebiyetle hareket ederek kimseye rahatsızlık vermediğini ancak özellikle ramazan ayında Osmanlı’da

¹⁰ Eski dönemlerden beri bayramlar ve donanma şenlikleri kadınların günlük hayatlarında en rahat hareket ettikleri dönemlerdir. Kadınlar, bu özel günlerde kendilerine tanınan hak neticesinde toplumsal hayata katılım sağlamışlardır. Örneğin, 17. yüzyılın sonu-18. yüzyılın başlarına tarihlenen *Risale-i Garibe*’de “şehir donanmasına ve alaylara avratın koyuveren geyikler” denilerek kınan erkeklerin varlığı, bazı kadınların bu eğlencelere gittiklerini göstermektedir (Risale-i Garibe, 1998: 24). Şemdanizade’nin *Mür’i’t-Tevarih* adlı eserinin Lale Devri’nin anlatıldığı bölümünde kadınların kiminin bayram günlerinde kocalarından izin alarak, kiminin de izinsiz “izn-i amdır”(genel izin) diyerek dışarı çıkarak, bayram eğlencelerini izledikleri belirtilir (Şem’danizade 1976, c. 1 : 39). Tanzimat döneminde kadınlar, bu hakkı daha da ileriye götürerek, eski dönemlerde bayrama ve donanma günlerine özgü olan dışarı çıkma izni bütün bir Ramazan ayı ve kandil günlerini de kapsayacak şekilde genişletmişler, meydanlarda kendi başlarına yürüyüşe çıkmaya başlamışlardır.

bunun tersinin yaşandığını belirtmiştir (Basiretçi Ali Efendi, 2001: 193-94). Görüldüğü gibi İslahat Fermanı sonrası dönemde de dini günlerde, yılın geri kalan kısmından farklı olarak daha rahat bir biçimde davranma alışkanlığı, bunun “kazanılmış bir hak” gibi görülme durumu devam etmektedir. Bu yeni dönemin eski dönemlerden farkı ise artık kadınların da bu özgürlükten, en az erkekler kadar faydalanmalarıdır. Devlet tarafından da bu günlerde insanlara fazla karışmama alışkanlığı sürmekte, kimi zaman kadınların ramazan gezintileri esnasındaki davranışlarını, giydikleri kıyafetlerin biçimini düzenlemeye yönelik tenbihnameler ilan edilse de bunlar sıkı bir biçimde uygulanmamaktadır. Kadınların, bu baskı ve özgürlük arasında gidip gelen hayatlarının kafalarını nasıl karıştırdığını, dönemin önemli yazarlarından Ahmet Rasim oldukça güzel özetlemiştir;

“Yılda birkaç defa, Abdülhamit hükümeti, kadınların sokaklarda yarı kırıtarak gezinmelerini; çarşaf ve peçelerini İslamlığın geleneklerine yakışmayacak şekilde giyip tutunmalarını, [...] kandil ve Ramazan akşam ve gecelerinde dolaşmaların önlenmesini, gezinti yerlerinde kafes arkasında oturmalarını, Beyoğlu’nda Bazar ve Bonmarşe gibi dükkânlarda dolaşmalarını yasaklıyor, bu emre aykırı davranışların takib edilerek kimin kızı, karısı, yakını ise durumun o kimseye bildirileceğini ilan ediyordu! Hatta faytona bile bindirmiyordu. Bu haller, kadını, kapalı temsillerde her çeşit utanç verici durumları seyr etmekte hür ve serbest, açık yerlerde genel ahlak kurallarına saygılı bulundurmamak gibi bir zıtlık içinde bırakıyordu. Hâlbuki kadın, kendi intibaları içinde bildiği gibi yaşamak ister bir mahlûk olduğunu, öte tarafta, Osmanlı Tiyatrosu’nun Avrupa eserlerinden çevrilmiş piyeslerinde görüyor. Ve mesela Kamelyalı Kadın’ı ve benzerlerini son derece dikkatli seyr ediyor, buralarda aşk ve sevgiyle ilgili olaylar arasında analık faziletlerine, kadınlık meziyetlerine ait örneklere de rastlıyordu. Görülüyor ki kadın, aynı çevre içinde aile, mektep terbiyeleriyle birlikte hiçbirinde duramayarak, altı, yedi türlü çevreye girip çıkıyordu. Görenek ve gelenekleri, toplumsal yaşayış törelerine, eskiden artık garip ve acayip bazı kırıntı ahlak kaidelerine uymak zorunluluğu da caba!.. Böyle bir kargaşalık onu, ilk gelişmede şaşırtmaz da ne yapar?” (Ahmet Rasim, 1990: 123-124).

5. İslahat Fermanı Sonrası Dönem ve II. Meşrutiyet’in Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri

İslahat Fermanı sonrasında Osmanlı’da sosyal hayatın modernleşmesi yönünde adımlar daha hızlı bir biçimde atılmaya devam etmiştir. Eski dönemlerde padişahın isteğine göre düzenlenen donanma şenlikleri bu dönemde şekil değiştirmiş, batılı

devletlerde olduğu gibi padişahların veladet (doğum günü) ve cülus (tahta çıkış) yıl dönümlerinde, devletlerarası teşrifat kurallarına göre törenler düzenlenmeye başlamıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 56-57). Tanzimat ve Islahat Fermanı dönemlerinin padişahı Sultan Abdülmecit, Kırım Savaşı sonrasında İngiliz ve Fransız elçiliklerinde düzenlenen balolara katılarak, bir ilki gerçekleştirmiştir. Abdülmecit ayrıca Naum Tiyatrosu'nda sahnelenen opera gösterilerine zaman zaman giderek burayı maddi anlamda da desteklemiş, kendisi de 1856 yılında batı mimari anlayışına göre inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'na bir de opera binası yaptırmıştı. Sultan Abdülmecit'in 1861 yılındaki ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Abdülaziz (1861-76) ise batı kaynaklı sanatlara karşı mesafeli, daha çok geleneksel gösteri sanatlarını seyretmeyi seven, orta oyuncularına Osmanlı nişanı veren bir padişahı. Geleneksel gösteri sanatları, Abdülaziz devrinde altın dönemlerini yaşamışlardır. Her ne kadar bu dönemde bürokrasi Osmanlı yönetiminde oldukça etkiliyse de padişahların kişisel tutumu, kültürel hayat üzerindeki belirleyiciliğini hala koruyordu. Nitekim 1870'de Naum Tiyatrosu büyük Beyoğlu yangını esnasında yanınca, devletten yeterli desteği göremeyen binanın yerine yenisi yapılamamıştı. Bu yıldan sonra İstanbul, düzenli gösteri düzenleyen bir opera binasından yoksun kalmış, opera gösterileri Avrupa'dan gelen geçici topluluklar tarafından daha iptidai yerlerde icra edilmek durumunda kalmış ve şehir kültürel anlamda eski dönemlerin gerisine düşmüştür. 1873 yılında Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenen Namık Kemal'in ünlü *Vatan yahut Silistre* oyununun gösterimi sırasında, seyircilerin oyunun etkisiyle sokaklarda coşkun bir şekilde tezahürat yapmaları da padişahı tedirgin etmiş, Osmanlı Tiyatrosu bir süreliğine kapatılmış, Namık Kemal de sürgün edilmiştir. II. Abdülhamit'in istibdat rejimi esnasında görülecek olan sansürün tiyatro üzerindeki baskısı ilk defa bu dönemde hissedilmeye başlanmıştır.

Abdülaziz'in 15 yıl süren saltanatının ardından tahttan indirilmesini takiben tahta çıkan V. Murad'ın padişahlığı yakalandığı ruhsal bunalım yüzünden ancak 3 ay sürmüş, onun ardından ise Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) padişah olmuştur. II. Abdülhamit, kendisinin tahta çıkmasını sağlayan Midhat Paşa'nın başını çektiği Yeni Osmanlılar'a verdiği sözü tutarak 23 Aralık 1876'da devletin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi ilan etmişse de, Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek 1878'de Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş, bu dönemden sonra da ülke, büyük bir baskı rejimiyle yönetilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit batının

teknîğini, askeri teşkilatını, eğitimini kullanmanın yanında Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye çalışan bir politika izlemiştir (Mardin, 2011: 15). Geleneksel yapısıyla bilinen II. Abdülhamit'in opera ve tiyatroyla oldukça ilgili olduğunu ise ayrıca belirtmek gerekir.¹¹ Kendisi, babası Sultan Abdülmecit'in Dolmabahçe Sarayı'na inşa ettirdiği opera binası gibi bir binayı ikamet ettiği Yıldız Sarayı'na yaptırmıştı. Ancak Abdülhamit, toplu yapılan etkinliklerin siyasi bir nitelik taşıyabileceği korkusu nedeniyle halkın bu tip sanatsal etkinliklere katılmasından endişe duyuyordu. Nitekim Osmanlı Tiyatrosu, siyasi içerikli oyunların halkı isyana teşvik edebileceği korkusuyla, başka şeyler bahane edilerek bir günde yerle bir edilmiş ve ilerleyen yıllarda gösterilerini çeşitli derme-çatma mekânlarda vermek zorunda bırakılmıştı. Tiyatroda sadece dram ve cinayetin ağır bastığı çeviri oyunlar oynanabiliyordu, milli piyeslerin oynanması yasaktı. Sansürden payını alan sadece Osmanlı tiyatroları değildi. İstanbul'a gelen yabancı kumpanyaların oyunları da sansürden geçiriliyor; halkı galeyana getirebileceği düşünülen, büyük ihtilalleri konu alan piyesler engelleniyor, eserlerdeki hoş gitmeyen diyaloglar daha zararsızlarıyla değiştiriliyordu. Karagöz, orta oyunu gibi geleneksel gösterilerin de siyasi eleştiri yönü tamamen ortadan kalkmıştı. Diğer bir yandan, ahlaki yönü büyük tartışmalara neden olan orta oyununun modernleşmiş hali olan tuluat tiyatroları sadece yüzeysel olarak sansürden geçiriliyorlar ve oldukça yaygın bir biçimde gösterim imkânı buluyorlardı. Aynı şekilde kafeşantlarda sahnelenen toplum ahlakına aykırı kimi gösterilere de göz yumuluyordu. Bütün amaç halkı bu vasıfsız ve basit eğlencelerle uyutmaktı.

Toplumsal hayattaki bütün bu karamsar ortama ve ağır baskıya rağmen, bir taraftan da yeni nesilden gençler kendi çabalarıyla geliştirdikleri Fransızcalarıyla Batı Edebiyatı eserlerini okuyarak Avrupa kültürünü özümsemeye ve özgür bir toplum hayali kurmaya başlamışlardı. Geleneksel kültürün içinin boşaltılarak değersizleştirilmesi, batı kültürünün gençler üzerindeki etkisini daha da arttırıyordu (Berkes, 2012: 377-78). II. Abdülhamit devri her ne kadar İstanbul'da sosyal ve kültürel hayat açısından bir gerileme olarak görülse de bu dönemde modern eğitimin de

¹¹ II. Abdülhamit döneminde saray tiyatrosunda görev yapan ünlü tuluatçı Naşit Bey, padişahın yabancı tiyatro toplulukları ile eğlenmeyi sevdiğini, orta oyununun Saray'da yılda ancak 1-2 defa oynandığını söyler (Komik-i Şehir, 2019: 55).

yaygınlaşmasıyla beraber batı kültürü toplum üzerindeki etkisini sürdürmüş, Harbiye, Mülkiye, Askeri Tıbbiye gibi okullarda okuyan öğrenciler arasında devrimci düşünceler gizli de olsa filizlenmeye başlamıştır.

Jön Türklerin Abdülhamit'in baskıcı rejimine son vermeleriyle 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, İstanbul'un Osmanlı yönetimindeki son sosyal ve kültürel hareketliliğine yol açan dönemdir. II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde anayasanın yeniden işlerlik kazanmasıyla halkın her kesiminde II. Abdülhamit'in istibdat idaresinden sonra özgürlüklerin tekrar elde edildiği yönünde büyük bir umut doğmuştur. Şehrin her tarafı amatör tiyatro, opera topluluklarıyla dolmuş, eski dönemlerin acısını çıkarırcasına adım başı bir etkinlik düzenlenmeye başlamıştır. Yeni kurulan bu topluluklar içinde içtenlikle sanat yapmak isteyenler olduğu gibi tamamen maddi kaygılarla II. Abdülhamit dönemini eleştirmek bahanesiyle hürriyet temalı oyunları sahneye koyarak halkın duygularını suiistimal edenler de vardır. Ancak bu amatör toplulukların büyük bir kısmı kısa süre içinde kapanmak zorunda kalmışlardır. İlerleyen yıllarda yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki'nin de baskıcı bir hale gelmesi, siyasi çekişmelerin yarattığı gerilimli ortam, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları ile halkta oluşan iyimser hava büyük oranda ortadan kaybolmuş ve Osmanlı'nın son dönemleri sanatsal anlamda oldukça kurak geçmiştir. II. Meşrutiyet, kadınların sosyal hayatına ise olumlu anlamda etki eden bir dönem olmuştur. Kadınlar, bu yeni dönemde çalışma hayatında daha çok yer almaya, çeşitli derneklere üye olmaya, siyasi partilerde görev almaya başlamışlardır. Ancak kadınların erkeklerle yan yana bir tiyatro oyununu izlemeleri hatta evli dahi olsalar kamusal alanda beraber görünmeleri hala söz konusu değildir. Kazanılan özgürlük yüzeyseldir ve esasında temel haklarda ciddi bir iyileştirmeyi barındırmaz.

6. Geleneksel ile Modernlik Karmaşasından Doğan İkilik

İstanbul'da özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra bütün batı kaynaklı yenilikler kendilerine bir alan bulmaya çalışırken bir yandan da eski, etkisini belli bir oranda kaybetmekle beraber yaşamaya devam ediyordu. Günlük hayatın her alanında devam eden bu ikilik, sosyal ve kültürel hayatta daha belirgin bir biçimde görülebiliyordu. Bir tarafta yeni kurulan tiyatro toplulukları ve sinema, seyircileri kendilerine çekmeye başlamışken, bir taraftan da

geleneksel gösteri sanatlarından olan Karagöz, orta oyunu, meddah gösterileri devam ediyordu; bir ramazan akşamı ortamını aktaran Samipaşa Sezai'nin ifadesiyle “Edison orta oyununu izliyor, Karagöz, Edison’u dinliyordu” (Samipaşazade Sezai, 2019: 170). Eski tip erkek erkeğe eğlence kültürünün hâkim olduğu meyhanelerin hemen karşısına modern bir biçimde dekore edilmiş, kadınların garson ve şarkıcı olarak çalıştığı baloz ve kafesantlar açılmıştı. Mesire yerleri bir yandan geçmiş dönemlerdeki popülerliğini koruyup, sıradan halk kesiminin en önemli eğlence mekânları olmayı sürdürürlerken, diğer bir yandan belediyeler tarafından inşa edilen parklar şehrin daha modern kesimine hitap etmeye başlamışlardı. Osmanlı misafirperverliğinin sembolü şehir içi hanlar mevcudiyetlerini korurlarken, oteller sundukları modern konaklama hizmeti yanında çeşitli etkinliklerin gerçekleştiği yeni sosyalleşme mekânları olarak öne çıkıyorlardı. Erkeklerin en önemli sosyal mekânı olan kahvehaneler her mahallede varlıklarını korurlarken, Avrupai şekilde düzenlenmiş kafeler ve gazete okunabilen kıraathaneler Osmanlı aydınlarının yeni buluşma mekânları olarak dikkat çekiyorlardı. Avrupai formların Osmanlı kültürüne adapte edilen yeni biçimleri her yerde eskinin karşısına çıkıyordu. Sosyal ve kültürel yeniliklerin esasında seyirci veya müşteri bulma konusunda sıkıntıları yoktu. Avrupa ahlakının toplumda kötü etkiler yaratabileceği yönünde kimi çevreler tarafından dile getirilen kaygılar olsa da, sürekli olarak alaturka-alafranga değerler karşılaştırması yapılsa da halkın önemli bir kesimi modern kültürün getirdiği yeniliklere açıldı. Sorun eskinin ne kadar veya nasıl korunacağıydı.¹²

¹² Kemal Karpat’a göre Tanzimat reformcuları Avrupa yönetim kurumlarının üstünlüğü fikrini kabul ettikleri zaman dolaylı açıdan da Avrupa kültürel sisteminin üstünlüğünü kabul etmişler, reformlar geleneksel kültüre dair bir yabancılaşma ve ikilem yaratmış; buna tepki olarak yerel kültürü koruma çabaları dogmatik muhafazakârlığa ve gericiliğe yol açmıştır (Karpat, 2008: 81). Karpat’ın bu görüşünün en azından İstanbul sosyal ve kültürel hayatı için dikkate değer bir geçerliliği olmadığını belirtmek gerekir. Osmanlı aydınları tarafından tartışma konusu yapılan geleneksel-modern eğlence karşılaştırması, bunun ideolojik boyutu halk tabanında çokta dikkate alınan bir durum değildi. İnsanlar, nerede daha fazla eğleneceğini düşünüyorlarsa, nerede bir yenilik varsa o eğlence mekânına gidiyorlardı. Orta oyunu da, tiyatro da gösterilerin ilgi çekiciliğine göre seyirci çekebiliyorlardı.

Osmanlı basınında uzun yıllar boyunca tartışma konusu yapılan geleneksel temsil eden orta oyunu ile modern temsil eden tiyatronun karşılaştırması esasında 19. yüzyılda Osmanlı'nın her alanına yayılmış mevcut ile batıdan gelen yeni formların bir arada bulunmalarının doğurduğu açmazların, çatışmaların güzel bir örneğini oluşturur. Tartışmalar kabaca iki görüş etrafında cereyan eder. Namık Kemal, Ebuziyya Tevfik gibi dönemin önemli aydınları orta oyununun bayağı halinden dem vurarak artık bu oyunun zamanının geçtiğini ve batı kaynaklı tiyatroya yönelmek gerektiğini savunurlar (Namık Kemal, 2014: 41; Ebuziyya Tevfik, 2019: 254-55). *Hayal, Diyojen* gibi dönemin etkili mizah gazetelerinin yayımcısı olan Teodor Kasap'ın başını çektiği diğer görüşe göre ise orta oyunu ıslah edilmeli ve geleneksel bir gösteri olarak korunmalıdır. Kasap'a göre başka bir milletin değer yargılarına ve yaşam tarzına göre biçimlenmiş olan tiyatro, Osmanlı ahlak yapısıyla uyusamaz ve insanlar için de faydalı olamazdı. Sanat, içinde bulunduğu toplumun köklerinden beslenmeliydi.¹³ Ancak Kasap'ın orta oyununu kurtarmaya yönelik çabaları olumlu sonuç vermemiş; Avrupa ahlak anlayışının toplumda etkili olmaya başlamasının da katkısıyla bu gösteriler, her geçen gün daha geniş bir kesim tarafından toplum için zararlı etkinlikler olarak nitelendirilmeye başlamıştır. Ayrıca tiyatroya nazaran dekor, oyuncu, oyun vb. açılarından sınırlılıkları; sürekli yenilik görmek isteyen halkın gözünden orta oyununun yavaş yavaş düşmesine, en nihayetinde de yok olup gitmesine yol açmıştır. Sonuçta hayat tarzının değişerek modernleşmesi, eski adetlerin, alışkanlıkların da değişmesini kaçınılmaz kılmış ve zamanla batı kültürü baskın bir biçimde Osmanlı sosyal ve kültürel hayatına egemen olmuştur.

¹³ Rum asıllı Teodor Kasap çıkardığı bütün mizah gazetelerinde Osmanlı geleneksel sanatlarının korunup kollanması, ıslah edilerek yaşatılması gerektiği yönündeki görüşünü ısrarla savunmuştur. Kasap, neredeyse tek başına bu oyunları müdafaa etmiş, kendisi de Molière'in bir eserini ortaoyunu şekline uyarlamış ancak bu girişimi orta oyununu kurtarmak yerine adına "tuluaat" denilen batı kaynaklı eserlerin orta oyunu tarzında icra edilmesi gibi daha karmaşık ve orta oyununu daha da bozan bir duruma öncülük etmiştir. Orta oyunu son bir hamleyle batılı öğeleri sentezleyerek, çağa ayak uydurmaya çalışmış ancak tam tersine daha da bozulmuş ve yozlaşmıştır.

Sonuç

İstanbul'un sosyal ve kültürel hayat dinamikleri 19. yüzyıla gelinceye kadar yüz yıllar boyunca oldukça benzer bir şekilde devam etmiştir. İmparatorluğun payitahtında farklı milletlere özgü kültürlerin bir arada bulunmasından kaynaklı oldukça özgün bir adetler, törenler, eğlenceler çeşitliliği vardı. Orta Asya'dan, Ortadoğu'dan gelen kültürel pratikler, eski Yunan ve Roma'dan, Bizans'tan baki kalan pratiklerle yan yana gelerek temasa geçmiş, karşılıklı etkileşime girmişlerdi. Modernite öncesi uzun dönemde sosyal, kültürel hayat daha çok dinin belirleyici etkisi altında ve esas olarak cemaat/topluluk ekseninde, aynı ortamda ancak ayırık bir biçimde sürmüştür. Farklı din ve millete mensup toplulukların dini açıdan önemli günlerde gerçekleşen her türlü eğlencesine yönetimce müsamaha gösterilmesi nedeniyle İstanbul sokakları bugünden bakıldığında oldukça coşkun hatta çılgın olarak nitelendirilebilecek eğlencelere sahne olmuştur. Sarayın ya da devlet görevlilerinin taklitlerle hicvedilmesi, cinsellik içeren kimi oyunların icra edilmesi bu eğlencelerin rutinlerindendi. Kırım Savaşı sonrası dönemde ramazan ayında kadınların gezinti yerlerinde erkeklerle işaretleşmelerinin dahi görmezden gelinmesinin altında yatan sebep, bu kadim adetti. Ancak hoşgörü Müslümanlar için sadece ramazana, gayrimüslimler için ise karnaval, paskalya gibi yortu dönemlerine özgü idi, yılın geri kalan zamanlarında toplum katı kuralların boyunduruğu altındaydı. Padişah fermanıyla izin verilen bu eğlence dönemleri dışında halkın istediği anda istediği eğlenceye ulaşması mümkün değildi. Şehir imkanlarının ulaşım, aydınlatma, güvenlik vb. açılardan yetersiz olmasının da etkisiyle bu özel günler dışında, hava karardıktan sonra insanları dışarıda görmek pek mümkün olmazdı.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da moderleşme adımlarının atılmaya başlamasıyla beraber idari, ekonomik, askeri, hukuki alanlarda yapılan reformlar yüzyıllar boyunca neredeyse tekdüze akıp giden sosyal kültürel hayatı da belirgin bir şekilde değiştirmeye başlamıştır. Adım adım anayasal monarşiye varılan bu süreçte; insanların can ve mal güvenliklerinin görece daha iyi bir şekilde sağlanması, dini mensubiyete göre şekillenmiş hukuksal yapıdan eşit yurttaşlığa doğru evrilen ve gittikçe seküler niteliği belirgin hale gelen hukuk düzenine doğru yapılan hamleler, sosyal kültürel hayatın dönüşümü üzerinde belirleyici olmuştur. Bu değişim sürecine pek çok faktör etkili olsa da bazıları öne çıkmaktadır. Yeniçeriliğin kaldırılması ile şehir, dışarı çıkıp gezmek

için daha güvenli bir hale gelmiştir. İmzalanan ticaret antlaşmaları ile Osmanlı'ya akmaya başlayan Avrupa malları, yeni tüketim alışkanlıklarını da beraberinde getirmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan haklarla sağlanan güven ortamı Avrupa taklidi modern mekanların açılmasına, tiyatro, opera gibi sanatların gösterim imkanı bulmasına yol açmıştır. Özellikle Kırım Savaşı döneminde müttefiklik ilişkisi nedeniyle batıya karşı oluşan sempati ortamında, sıradan halkı da içine alacak şekilde giyim kuşamda, yaşam tarzında, hayata bakış açısında bir dizi değişim yaşanmıştır. Şehir nüfusunun önemli bir oranını teşkil eden gayrimüslim yurttaşlar ile çoğu iş yapmak için şehirde bulunan Avrupa kökenlilerin de İstanbul sosyal kültürel hayatının dönüşümünde önemli etkilerinin olduğunu vurgulamak gerekir.

Şehrin sosyal kültürel hayatında batı kaynaklı değişim etkisini sürekli olarak arttırsa da, bir yandan da 'eski' varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde padişahların tutumlarına göre modernlik ve geleneksellik arasında sürekli bir gel-git varmış gibi görünse de, bu salınım esasında yüzeyseldir ve geleneksellik savunusu padişahların daha çok siyasi dengeler nedeniyle başvurdukları bir araçtır. Bu anlamda örneğin Abdülaziz döneminde bir taraftan geleneksel gösteri sanatları altın devrini yaşarlarken diğer taraftan Avrupa kültürü açılan yeni mekanlarla, tüketim alışkanlıklarıyla şehir hayatında iyiden iyiye yer edinmiştir. Yine baskının en yoğun yaşandığı, dini söylemin revaçta olduğu II. Abdülhamit dönemi aynı zamanda modern eğitim anlamında en fazla ilerlemenin yaşandığı, devrimci kuşakların yetiştiği bir dönem olmuştur. Yaşanan iniş çıkışlara rağmen Osmanlı'nın modernleşme çabaları ve bunlara paralel olarak sosyal kültürel hayatın dönüşümü bir süreklilik göstermiştir. Modern kapitalist devletin kurumsallaşması için gerekli dönüşümler yapıldıkça, bireye dayanan seküler kültür de serpilip gelişmiş, esas olarak dinin şekillendirdiği geleneksel kültürün etkisi zayıflamıştır. Bu dönüşüm sürecinde yaşanan "ikilik" başka alanlarda olduğu gibi sonunda batı kaynaklı modern kültür lehine sona ermiştir. Yeni kültürün adabı muşerat kuralları yavaş yavaş baskın hale gelmiş, kısıtlı ve belli zamanlarda gerçekleşen eğlenceler esnasında yaşanan coşkunluklar yerini, seküler dünyanın düzen isteyen yeni görgü anlayışına bırakmıştır. Zaman içinde geleneksel olarak dini açıdan önemli günlerle sınırlandırılmış olan sosyal ve kültürel etkinlikler zaman kısıtlaması olmaksızın bütün yıla yayılan bir hal almış, bu etkinliklere özgü kısa süreli ve ölçsüz özgürlük gereksinimi

anlamsız hale gelmiştir. Cumhuriyet'i kuracak olan kadrolar İstanbul'un bu yeni sosyal kültürel hayatı içinde yetişmiş, bu iklim önemli oranda yeni Cumhuriyet'i şekillendirmiştir.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey (1995), *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, 2 c., (Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Ahmed Cevdet Paşa (2017), *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, (Haz. ve Sad.; Yusuf Halaçoğlu), (İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı).
- Ahmet Rasim (1990), *Muharir bu ya*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları).
- Bahtin, Mihail (2005), *Rabelais ve Dünyası*, (Çev. Çiçek Öztekin), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey (2011), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Basiretçi Ali Efendi (2001), *İstanbul Mektupları*, (Haz. Nuri Sağlam), (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Basmacıyan, Krikor Hagop (2005), *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, (Çev. Altuğ Yılmaz), (İstanbul: Aras Yayıncılık).
- Berkes, Niyazi, (2012), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Cevdet Kudret (2004), *Karagöz*, 3 c., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çelik, Zeynep (2015), *19. yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, (Çev. Selim Deringil), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- D'Ohsson (1977), *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (Çev. Zerhan Yüksel), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- De Amicis, Edmonde (2010), *İstanbul*, (Çev. Filiz Özdem), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- De Fontmange, La Baronne Durand (1977), *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- De Tott, Baron (2004), *18. Yüzyılda Türkler*, (Çev. M. Reşat Uzmen), (Ankara: Elips Kitap).

- De Valon, Alexis (2015), *Abdülmecit Dönemi'nde Türkiye, Doğu'da Bir Yıl*, (Çev. İsmail Yerguz), (İstanbul: Say Yayınları).
- Duhani, Said Naum (1982), *Eski İnsanlar, Eski Evler 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası*, (Çev. Cemal Süreyya), (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları).
- Ebuziyya Tevfik (2019), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (İstanbul: Kapı Yayınları).
- Gautier, Theophile (2007), *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, (Çev. Nuriye Yiğitler), (İstanbul: Profil Yayınları).
- Gelibolulu Mustafa Ali (1996), *Cami'ul-Buhur Der Mecalis-i Sur*, (Edisyon Kritik ve Tahlil: Ali Öztekin), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâidü'n- Nefâis Fi Kavâidi'l Mecâlis (1997), (Haz. Mehmet Şeker), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Karal, Enver Ziya (2007), *Osmanlı Tarihi*, c. 5, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Karpat, Kemal H. (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), (Ankara: İmge Kitabevi).
- Karpat, Kemal H. (2008), *Osmanlı Modernleşmesi* (Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan), (Ankara: İmge Kitabevi).
- Komik-i Şehir Naşit Efendi, Nusret Safa Coşkun'un Kaleminden Naşit Efendi'nin Hayatı*, (2019), (Yay. Haz. İbrahim Özen), (İstanbul: Büyüyenay Yayınları).
- Mardin, Şerif (2011), *Türk Modernleşmesi*, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mehmet Tevfik (1995), *İstanbul'da Bir Sene*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Lady Hornby (2007), *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, (Çev. Kerem Işık), (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- Neave, L. Dorina (1978), *Eski İstanbul'da Hayat*, (Çev. Osman Öndeş), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- Namık Kemal (2014), *Celaleddin Harzemşah*, (Ankara: Akçağ Yayınları).
- Namık Kemal'in Hususi Mektupları* (2013), 4 c., (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).

- Ortaylı, İlber (2010), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat).
- Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri* (2008), 6 c., (Haz. Mehmet Arslan), (İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı).
- Peçevi İbrahim Efendi (1999), *Peçevi Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları).
- Quataert, Donald, (2013), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Rasch, Gustav (2004), *19. yy. sonlarında Avrupa'da Türkler*, (Çev. Hüseyin Salihoglu), (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).
- Samipaşazade Sezai (2019), *Bütün Eserleri*, 2 c., (Haz. Zeynep Kerman), (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları).
- Selaniki Mustafa Efendi (1999), *Tarih-i Selaniki*, 2 c., (Haz. Prof. Dr. Mehmet İpsirli), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Smith, Albert Richard (2015), *İstanbul'da Bir Ay*, (Çev. Mehmet Şerif Erkek), (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).
- Şanizade Mehmed Atallah Efendi (2008), *Şânî-zâde Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmaz), (İstanbul: Çamlıca Yayınları).
- Şem'dani-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't- Tevarih* (1976), (Haz. Münir Aktepe), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları).
- Taylor, Charles, *Seküler Çağ* (2014), (Çev. Dost Körpe), (İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Thornbury, Walter (1860), *Turkish Life and Character*, 2 vol. , (London: Smith, Elder and Co.).
- Ubicini, J.H.A. (1977), *1855'de Türkiye*, 2 c., (Çev. Ayda Düz), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- Muhsin Ertuğrul (2007), *Benden Sonra Tufan Olmasın*, (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- Yücel, Hasan Ali (2019), *Geçtiğim Günlerden*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe* (1998), (Haz. Hayati Develi), (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- White, Charles (1845), *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, 3 vol., London: Henry Colburn.